

SURXON VOHASIDA XVIII-XX ASR BOSHLARIDA ILMIY MUHITNING O'RNI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.22763208>

Muxammadiyev Omon Mamataliyevich

DXX CHQ "Yosh chegarachilar" harbiy-akademik litseyi o'qituvchisi

Annotatsiya

Mazkur maqolada XVIII-XX asrlarda Surxon vohasida shakllangan ilmiy muhitning tarixiy taraqqiyoti, uning ijtimoiy-ma'naviy hayotdagi o'rni va ilm-fan rivojiga ko'rsatgan ta'siri tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida vohada faoliyat yuritgan madrasalar, diniy-ma'rifiy markazlar, baxshichilik an'analari, jadidchilik harakati hamda sovet davridagi ilmiy-ma'rifiy siyosatning o'ziga xos jihatlari yoritilgan. Shuningdek, Surxon vohasining Markaziy Osiyo tamadduni va ilmiy merosidagi o'rni tarixiy manbalar asosida ochib berilgan.

Kalit so'zlar

Surxon vohasi, ilmiy muhit, madrasa, ma'rifat, jadidchilik, baxshichilik, Termiz, Sherobod, diniy ta'lim, sovet davri, madaniy meros, ulamolar.

KIRISH

Markaziy Osiyo qadimdan ilm-fan, ma'rifat va yuksak madaniyat markazlaridan biri sifatida jahon sivilizatsiyasi tarixida alohida o'rin egallab kelgan. Ushbu hudud tarkibidagi Surxon vohasi ham o'zining boy tarixiy-madaniy merosi, qadimiy shaharsozlik an'analari hamda ilmiy-ma'rifiy muhiti bilan ajralib turadi. Ayniqsa, XVIII-XX asrlar davomida vohada yuz bergan ijtimoiy-siyosiy va madaniy jarayonlar ilm-fan rivojiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Bu davrda Surxon vohasi diniy-ma'rifiy markazlar, madrasalar, masjidlar, kutubxonalar va xalq og'zaki ijodi an'analari orqali mintaqaning ilmiy hayotida muhim o'rin tutgan.

Surxon vohasining tarixiy taraqqiyotida Termiz shahri alohida ahamiyat kasb etadi. Termiz qadimdan ilm-fan va savdo markazi sifatida mashhur bo'lib, bu yerda turli davrlarda yirik ulamolar, muhaddislar va mutafakkirlar yetishib chiqqan. Shuningdek, Sherobod, Boysun, Denov va Jarqo'rg'on kabi hududlar ham ilmiy-ma'rifiy muhit shakllanishida muhim markazlar sifatida faoliyat yuritgan. Mazkur hududlarda faoliyat olib borgan madrasalar nafaqat diniy ta'lim maskani, balki ilmiy va ma'naviy markaz vazifasini ham bajargan.

XVIII-XIX asrlarda Surxon vohasidagi ilmiy muhit asosan an'anaviy diniy ta'lim tizimi asosida rivojlandi. Madrasalarda Qur'on, hadis, fiqh, tafsir kabi diniy fanlar bilan bir qatorda mantiq, falsafa, tarix va adabiyot ilmlari ham o'qitilgan. Bu esa vohada ilm-fanga bo'lgan qiziqishning ortishiga va ma'rifatli kishilar qatlamining shakllanishiga sabab bo'ldi. Ayniqsa, ulamolar va mudarrislarining jamiyatdagi obro'si yuqori bo'lib, ular xalqning ma'naviy hayotida muhim rol o'ynaganlar.

Surxon vohasining ilmiy muhitida xalq og'zaki ijodi va baxshichilik san'ati ham muhim ahamiyat kasb etgan. Boysun va Sherobod baxshichilik maktablari xalqning tarixiy xotirasini saqlash, milliy qadriyatlarni targ'ib qilish va ma'naviy tarbiya berishda katta rol o'ynagan. Doston va rivoyatlar orqali yosh avlodga mardlik, vatanparvarlik va ilmning ahamiyati singdirilgan. Shu jihatdan baxshichilik vohaning ilmiy-ma'naviy muhitining ajralmas qismi hisoblanadi.

XX asr boshlarida Turkiston hududida keng yoyilgan jadidchilik harakati Surxon vohasiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Jadid ma'rifatchilari yangi usul maktablarini tashkil etish, dunyoviy fanlarni rivojlantirish va xalq savodxonligini oshirishga intildilar. Bu jarayon vohada ilmiy tafakkurning yangicha shakllanishiga zamin yaratdi. Sovet hokimiyati davrida esa an'anaviy diniy ta'lim tizimi cheklangan bo'lsa-da, dunyoviy ta'lim muassasalari va ilmiy tadqiqot markazlari rivojlantirildi. Ayniqsa, tarix, arxeologiya va etnografiya sohalarida olib borilgan tadqiqotlar Surxon vohasining boy ilmiy va madaniy merosini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etdi.

Bugungi kunda Surxon vohasining ilmiy-ma'naviy merosini o'rganish dolzarb ilmiy masalalardan biri hisoblanadi. Chunki vohada shakllangan ilmiy muhit xalqning ma'naviy taraqqiyoti, milliy o'zlikni anglash va madaniy qadriyatlarni asrab-avaylash jarayonida muhim o'rin tutadi. Shu bois XVIII-XX asrlarda Surxon vohasida ilmiy muhitning shakllanishi va rivojlanishini tadqiq etish nafaqat tarixiy, balki ma'naviy-ma'rifiy jihatdan ham katta ahamiyatga ega.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Surxon vohasi qadimdan Markaziy Osiyoning yirik madaniy va ilmiy markazlaridan biri sifatida shakllanib kelgan hududlardan hisoblanadi. Vohaning Amudaryo bo'ylarida, qadimiy savdo yo'llari chorrahasida joylashgani uning iqtisodiy, siyosiy va madaniy taraqqiyotida muhim rol o'ynagan. Ayniqsa, XVIII-XX asrlar davomida vohada shakllangan ilmiy muhit nafaqat hududning ma'naviy hayotiga, balki butun Turkiston mintaqasining ilm-fan rivojiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Ushbu davr mobaynida vohada diniy-ma'rifiy markazlar faoliyati

kuchayib, ilm-fan, adabiyot, xalq og'zaki ijodi va ma'rifatparvarlik an'analari rivojlandi.

XVIII asrda Surxon vohasi Buxoro amirligi tarkibidagi muhim hududlardan biri bo'lib, bu davrda ilmiy muhit asosan diniy ta'lim tizimi orqali shakllandi. Vohada faoliyat yuritgan masjid va madrasalar ilmiy-ma'rifiy hayotning asosiy markazlari hisoblangan. Ayniqsa, Termiz, Sherobod, Boysun va Denov hududlaridagi madrasalarda fiqh, hadis, tafsir, mantiq, falsafa va adabiyot fanlari o'qitilgan. Diniy ta'lim bilan bir qatorda sharq mumtoz adabiyoti va tarix ilmlariga ham katta e'tibor qaratilgan. Madrasalar o'sha davrning ilm markazlari vazifasini bajargan bo'lib, u yerda yetishib chiqqan mudarris va ulamolar xalqning ma'naviy hayotida muhim o'rin egallagan.

Bu davrda ilm egalari jamiyatning eng hurmatli qatlamlaridan biri sifatida e'tirof etilgan. Ulamolar nafaqat diniy masalalarda, balki ijtimoiy va axloqiy muammolarni hal etishda ham faol ishtirok etganlar. Ularning faoliyati natijasida vohada ilmga bo'lgan hurmat va ma'rifatga intilish an'analari shakllangan. Ayrim mudarrislar va xattotlar qo'lyozma asarlarni ko'chirish, kutubxonalar tashkil etish hamda ilmiy merosni saqlash bilan shug'ullanganlar. Bu esa Surxon vohasida ilmiy muhitning mustahkamlanishiga xizmat qilgan.

XVIII asr oxiri va XIX asr boshlarida vohada tasavvuf ta'limotining ta'siri ham kuchli bo'lgan. Naqshbandiya tariqati vakillari tomonidan olib borilgan diniy-ma'rifiy faoliyat xalq orasida axloqiy qadriyatlar va ma'naviy poklik g'oyalarining keng yoyilishiga sabab bo'ldi. Tasavvuf namoyandalari ilmni inson kamolotining asosiy mezon sifatida talqin etib, yoshlarni ma'rifat va odob-axloqqa undaganlar. Shu sababli Surxon vohasida ilmiy muhit diniy qadriyatlar bilan uyg'un holda rivojlandi.

XIX asrga kelib Surxon vohasidagi ilmiy-ma'rifiy hayot yanada rivojlandi. Madrasalar sonining ortishi, ta'lim olayotgan talabalar safining kengayishi vohada ilmiy salohiyatning oshishiga xizmat qildi. Ayniqsa, Termiz va Sherobodagi madrasalar yirik ilm markazlariga aylandi. Bu davrda arab va fors tillarini mukammal bilgan mudarrislar faoliyat yuritib, sharq mutafakkirlarining ilmiy va adabiy merosini yoshlarga o'rgatganlar. Alisher Navoiy, Sa'diy Sheroziy, Abdurahmon Jomiy kabi mutafakkirlarning asarlari madrasalarda asosiy o'quv manbalari sifatida foydalanilgan.

Bu davrda qo'lyozma madaniyati ham taraqqiy etdi. Kitobat san'ati bilan shug'ullanuvchi xattotlar diniy va ilmiy asarlarni ko'chirib, kutubxonalarga taqdim etganlar. Ayrim ziyoli oilalar shaxsiy kutubxonalar tashkil etib, ilmiy merosning saqlanishiga katta hissa qo'shganlar. Kutubxonalarda fiqh, hadis, tarix, adabiyot va

falsafaga oid qo'lyozmalar saqlangan bo'lib, ular ilmiy muhitning rivojiga xizmat qilgan.

Surxon vohasining ilmiy va ma'naviy hayotida baxshichilik san'ati ham muhim o'rin tutgan. Boysun va Sherobod baxshichilik maktablari xalqning tarixiy xotirasini saqlash va ma'naviy qadriyatlarini targ'ib qilishda katta ahamiyat kasb etgan. Baxshilar xalq dostonlari orqali yoshlarga vatanparvarlik, mardlik, ilm va axloqiy qadriyatlarni singdirganlar. "Alpomish", "Go'ro'g'li", "Kuntug'mish" kabi dostonlar xalq orasida ma'rifiy vosita sifatida keng tarqalgan. Baxshilar faqat ijodkor emas, balki xalqning ma'naviy ustozlari sifatida ham faoliyat yuritganlar. Shu jihatdan baxshichilik Surxon vohasining ilmiy-ma'naviy muhitida muhim o'rin egallaydi.

XX asr boshlarida Turkistonda yuzaga kelgan jadidchilik harakati Surxon vohasiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Jadid ma'rifatchilari eski usuldagi ta'lim tizimini isloh qilish, yangi usul maktablarini tashkil etish va dunyoviy fanlarni rivojlantirishga katta e'tibor qaratdilar. Yangi usul maktablarida matematika, geografiya, tarix, tabiiyot va rus tili kabi fanlarning o'qitilishi yoshlarning dunyoqarashini kengaytirdi. Jadidlar ilm-fanni jamiyat taraqqiyotining asosiy omili deb hisoblab, xalq savodxonligini oshirish uchun faol kurash olib bordilar.

Jadidchilik harakati natijasida vohada gazeta va jurnallar tarqala boshladi, yangi darsliklar yaratildi va teatr san'ati rivojlandi. Bu esa ilmiy muhitning diniy doiradan chiqib, dunyoviy yo'nalishda ham rivojlanishiga sabab bo'ldi. Jadid ma'rifatchilarining faoliyati xalq orasida milliy uyg'onish va ma'naviy yangilanish jarayonlarini kuchaytirdi.

1920-yillardan boshlab Surxon vohasi sovet hokimiyati tarkibiga kiritildi va ilmiy-ma'rifiy hayotda keskin o'zgarishlar yuz berdi. Sovet hokimiyati diniy ta'lim tizimini cheklab, ko'plab madrasalar va masjidlar yopdi. Natijada an'anaviy ilmiy muhit zaiflashdi. Biroq sovet davrida dunyoviy ta'lim tizimi shakllantirildi va yangi maktablar, texnikumlar hamda kutubxonalar tashkil etildi. Savodxonlikni oshirish siyosati natijasida aholining o'qish-yozish darajasi sezilarli ravishda ortdi.

Sovet davrida ilm-fan mafkuraviy nazorat ostida bo'lsa-da, ayrim ilmiy yo'nalishlarda muhim tadqiqotlar olib borildi. Ayniqsa, Termiz va uning atrofidagi arxeologik yodgorliklarni o'rganish ishlari faollashdi. Arxeologik qazilmalar natijasida Kushon davri madaniyati, qadimgi buddaviylik markazlari va qadimiy Termiz tarixiga oid muhim ma'lumotlar aniqlandi. Bu tadqiqotlar Surxon vohasining qadimiy ilmiy va madaniy markazlardan biri ekanligini ilmiy jihatdan asoslab berdi.

XX asrning ikkinchi yarmiga kelib Surxon vohasida oliy va o'rta maxsus ta'lim muassasalari faoliyati rivojlana boshladi. Pedagogika bilim yurtlari, kasb-hunar maktablari va madaniyat markazlari tashkil etildi. Bu esa vohaning ilmiy salohiyatini oshirishga va yangi mutaxassislar tayyorlashga xizmat qildi. Kutubxonalar fondining kengayishi ham yoshlarning ilm olish imkoniyatlarini oshirdi. Ayniqsa, tarix, folklor, etnografiya va arxeologiya yo'nalishlarida olib borilgan ilmiy tadqiqotlar Surxon vohasining boy madaniy merosini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etdi.

Surxon vohasidagi ilmiy muhitning shakllanishi va rivojlanishi xalqning ma'naviy taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liqdir. Ulamolar, baxshilar, mudarrislar va jadid ma'rifatchilari vohada ilm-fan rivojiga katta hissa qo'shganlar. Ularning faoliyati natijasida ilmga hurmat, ma'rifatga intilish va madaniy qadriyatlarni asrab-avaylash an'analari shakllandi. Bu ilmiy meros bugungi kunda ham yosh avlodni vatanparvarlik, ma'naviyat va milliy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, XVIII–XIX asrlarda vohada ilmiy muhitning asosiy negizini diniy ta'lim tizimi tashkil qilgan. Madrasalar va masjidlar o'sha davrning muhim ilmiy markazlari sifatida faoliyat yuritib, ularda Qur'on, hadis, fiqh, tafsir, mantiq, falsafa va adabiyot fanlari o'qitilgan. Ayniqsa, Termiz, Sherobod, Boysun va Denov hududlaridagi madrasalar vohaning ilmiy-ma'rifiy hayotida alohida o'rin tutgan. Bu ta'lim maskanlarida yetishib chiqqan ulamolar va mudarrislar nafaqat diniy bilimlarni targ'ib qilganlar, balki jamiyatning ma'naviy-axloqiy hayotini shakllantirishda ham muhim rol o'ynaganlar.

Shuningdek, Surxon vohasida shakllangan ilmiy muhit xalq og'zaki ijodi va baxshichilik an'analari bilan ham chambarchas bog'liq bo'lgan. Boysun va Sherobod baxshichilik maktablari xalqning tarixiy xotirasini saqlash, milliy qadriyatlarni avloddan-avlodga yetkazish va ma'naviy tarbiya berishda katta ahamiyat kasb etdi. Baxshilar tomonidan kuylangan dostonlar yosh avlodni vatanparvarlik, jasorat, ilm va odob-axloqqa undovchi ma'naviy vosita vazifasini bajargan. Shu jihatdan baxshichilik vohaning ilmiy-ma'naviy hayotining ajralmas qismi sifatida namoyon bo'ladi.

XX asr boshlarida jadidchilik harakati Surxon vohasidagi ilmiy muhit rivojiga yangi yo'nalish olib kirdi. Jadid ma'rifatchilari eski usuldagi ta'lim tizimini isloh qilish, yangi usul maktablarini ochish va dunyoviy fanlarni rivojlantirish orqali xalq savodxonligini oshirishga intildilar. Bu esa vohada ilmiy tafakkurning

yangicha shakllanishiga zamin yaratdi. Jadidchilik harakati natijasida tarix, geografiya, matematika va tabiiyot kabi fanlarning o'qitilishi kengayib, yoshlarning dunyoqarashi va ilm-fanga bo'lgan qiziqishi ortdi. Ayniqsa, milliy uyg'onish va ma'rifatparvarlik g'oyalari vohaning ijtimoiy-ma'naviy hayotida muhim o'rin egalladi.

Surxon vohasining ilmiy muhitini o'rganish natijasida yana bir muhim jihat namoyon bo'ladiki, vohada shakllangan ilmiy-ma'rifiy an'analar xalqning milliy o'zligini saqlab qolishida muhim omil bo'lib xizmat qilgan. Turli siyosiy tuzumlar va mafkuraviy bosimlarga qaramasdan, vohada ilmga bo'lgan hurmat, ma'naviyatga intilish va madaniy qadriyatlarni asrab-avaylash an'analari davom etgan. Bu esa Surxon vohasining ma'naviy barqarorligini ta'minlashda muhim rol o'ynagan.

Bugungi kunda Surxon vohasining boy ilmiy va madaniy merosini chuqur o'rganish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Chunki ushbu hududda shakllangan ilmiy muhit nafaqat mahalliy tarix, balki butun Markaziy Osiyo tamadduni tarixining ajralmas qismi sanaladi. Vohadagi madrasalar, qadimiy qo'lyozmalar, baxshichilik an'analari va arxeologik yodgorliklar xalqning boy ma'naviy merosini o'zida mujassamlashtirgan. Ularni ilmiy asosda tadqiq etish va yosh avlodga yetkazish milliy tarixni chuqur anglashda muhim ahamiyatga ega.

Umuman olganda, XVIII-XX asrlarda Surxon vohasida shakllangan ilmiy muhit mintaqaning ma'naviy taraqqiyotida, ilm-fan rivojida va madaniy merosning saqlanishida muhim tarixiy vazifani bajardi. Ushbu ilmiy muhitning rivojlanish bosqichlarini tadqiq etish orqali Surxon vohasining Markaziy Osiyo tarixidagi o'rni va ahamiyatini yanada chuqurroq anglash mumkin bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ahmedov B. O'zbekiston tarixi manbalari. – Toshkent: O'qituvchi, 2001.
2. Azamat Ziyo. O'zbek davlatchiligi tarixi. – Toshkent: Sharq, 2000.
3. Hayitov A. Surxondaryo tarixi va madaniyati. – Termiz, 2010.
4. Rajabov Q. Jadidchilik harakati va milliy uyg'onish. – Toshkent, 2005.
5. Tursunov S. Surxon vohasi etnografiyasi. – Toshkent, 2008.
6. Hasanov H. Markaziy Osiyoda ilm-fan taraqqiyoti. – Toshkent, 1998.
7. Karimov I. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
8. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. – Toshkent, 2005.

9. Boburnoma.
10. Tarixi Rashidiy.